

Feliks Araszkiewicz

"Rękopis Bolesława Prusa o kompozycji"

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 22/23/1/4, 633-646

1925/26

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

nowska l. 7. Stemple pocztowe: Firenze, Ferrovia, 18, 6—82, 4 s. Lwów Kontr. cl. ...82.

Zarówno list, jak wiersz, pisane ręką własną Lenartowicza zajmują jedną stronę kartki papieru koloru żółtawego, ze złotonemi brzegami, bez znaków wodnych w wymiarack 20×25·5 cm. Adres na kopercie z białego prążkowego papieru pisany obcą ręką, uzupełniony przez Lenartowicza. Cenna ta pamiątka, malująca w całej pełni czysty patriotyzm poety, łaskawie udzielona do opublikowania, należy do zbioru autografów adresatki, obecnie wdowy po śp. Edmundzie Zieleniewskim, jednym z pionierów przemysłu polskiego i działaczy politycznych. Zarówno w wierszu, jak w liście została wiernie zachowana interpunkcja i ortografia poety.

Zofja Ciechanowska.

„Rękopis Bolesława Prusa o kompozycji“.

Już w zaraniu twórczości żywo zajmowały Prusa zagadnienia teorytyczno-literackie. Świadczy o tem uwaga nad pisaniem feljetonów, zamieszczona w rękopisie, zawierającym streszczenie „Logiki“ Milla, a znajdującym się w Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie. W uwadze tej wskazuje Prus na konieczność gromadzenia i notowania faktów z uwzględnieniem wszystkich kategorii, t. j. bytu, ilości, czasu, przestrzeni, jakości, stosunku, sposobu. Interesują go prawa kontrastu artystycznego, komizmu, dowcipu, wzniosłości, kombinowanie faktów z faktami i ideami i kwestja ustalenia typów feljetonowych. Uwaga nad pisaniem feljetonów pochodzi z kwietnia 1874 r. Ten jednostronny przykład, bo tyczący się zaledwie jednego rodzaju twórczości, potwierdza jednak szereg myśli wypowiedzianych przez Prusa w r. 1890 („Kurjer Codzienny“, 313) w artykule p. t. „Słówko o krytyce pozytywnej“. Mówi tam autor „Kronik“, że zaczynając pracować literacko, czynił to częściowo instyktownie, częściowo przez mimowolne naśladownictwo. Produkcje jego były zbiorem dorywczych obserwacji, kombinowanych na tle tego, co kiedyś czytał. Tego rodzaju robota była dlań upokorzeniem, rozumiał bowiem, że powinien istnieć jakieś zasady twórczości literackiej tak samo, jak istnieją one w każdej innej dziedzinie pracy ludzkiej. Starsi autorowie powiedzieli mu, że na twórczość powieściopisarską niema i nie może być prawideł. Zabrał się więc do studjów nad podręcznikami o kompozycji — i nic z nich nie mógł skorzystać. „Wówczas, zdesperowany, wziąłem się sam do rozstrzygnięcia kwestji: czy twórczość literacką można ująć w jakieś ogólne prawidła? Po kilku latach spostrzeżeń i rozmyślań kwe-

stja zaczęła mi się rozjaśniać, a już w sierpniu 1866 r. porobiłem pierwsze notatki“. Wiadomo, że notatki te, urosły do 80 arkuszy. „Niektóre części metody wypróbowałem praktycznie i, jeżeli Bóg pozwoli, mam nadzieję wydać naukowo opracowaną: Teorię twórczości literackiej. Przypuszczam, że znajdują się w niej rzeczy dość nowe“. Później Prus niejednokrotnie wracał do tego zagadnienia, a między innymi w 1897 r. („Kurier Codzienny“, 41) poruszył kwestję budowy powieści, jej elementów oraz sprawę sposobu komponowania powieści t. zw. dedukcyjnego, który nazywa tendencyjnym, i indukcyjnego czyli realistycznego. Ludwik Włodek („Bolesław Prus“, zarys społeczno-literacki, str. 106) stwierdza, iż rękopisu Prusa o teorii twórczości literackiej nie widział wśród pozostałych papierów pisarza, tylko kajet formatu zwykłego bruljonu, zatytułowany: „O Kompozycji“. Pani Oktawja Głowacka, w listownie udzielonej mi informacji, podaje również, iż rękopisu p. t. „Teoria twórczości literackiej“ niema, a także całkowitego zeszytu z pracą p. t. „O kompozycji“. Jednocześnie p. Głowacka zaznacza, że pozostałe szczątki notatek Prusa na ten temat przesłała w r. 1925 do Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie na ręce ówczesnego prezesa zarządu, ś. p. Dra A. Jaworowskiego. Wobec tego można sądzić, iż szczątki zeszytu, znajdujące się wewnątrz kajetu ze streszczeniem „Logiki“ Milla pod nr. 1871 w tej bibliotece, są właśnie uwagami i notatami o kompozycji. W tym samym liście p. Głowacka pisze, iż Prus do ostatnich lat nosił się z myślą ukończenia zaczętej pracy, lecz śmierć położyła kres tym zamierzeniom. Widać więc z tych wyjaśnień, że sprawa kompozycji przez cały okres twórczości Prusa bardzo go interesowała, że wobec tego koniecznym jest zajęcie się tą drobną spuścizną z omawianej dziedziny, tembardziej, że niektóre części własnej metody wypróbował praktycznie, a kartki, luźno złączone ze wspomnianym rękopisem Nr. 1871, wskazują na próby właśnie w tym kierunku czynione. Rękopis wzmiankowany nie ma tytułu, choć treść jego wyraźnie wskazuje, iż jest rękopisem o kompozycji. Zeszyt ten zawiera, niestety, zaledwie 34 numerowane stronicie i kilka oddzielnych kartek, z których dwie są zwykłego zeszytowego formatu, dwie — formatu arkusza i jedna jakby połową kartki zeszytowej. (Wiadomości formalne o tym rękopisie podałem w pracy p. t. „Ze spuścizny rękopiśmiennej Bolesława Prusa“, drukowanej w ksiąŜce zbiorowej „Ignacemu Chrzanowskiemu — uczniowie lublińscy“, r. 1926). Możliwe, iż notatki Prusa o kompozycji wchodziły w skład pracy o teorii twórczości literackiej, możnaby więc przypuszczać, że pochodzą one w swoim pomysle z lat nieco wcześniejszych od 1886 r., jeżeli się weźmie pod uwagę wynurzenie pisarza: „po kilku latach spostrzeżeń i rozmyślań kwestja zaczęła mi się rozjaśniać, a już w sierpniu 1886 roku porobiłem pierwsze notatki“. Ze względu na zupełną

oryginalność ujęcia zagadnień teorytyczno-literackich w tej pracy, polegającą na stosowaniu zasad analogicznych do koncepcyj „Najogólniejszych ideałów życiowych“, należy zwrócić uwagę na pewną współczesność jej powstawania ze „Szkicem programu w warunkach obecnego rozwoju społeczeństwa“ (r. 1883). W „Szkicu programu“, jak wiadomo, Prus po raz pierwszy sformułował dokładnie zasady najogólniejszych ideałów życiowych: doskonałości, użyteczności i szczęścia, które później rozwinął i szeroko uzasadnił w roku 1899. Te same zasady stosuje, jako naczelne, w teoretycznych rozważaniach o kompozycji. Związek więc myślowy pomiędzy temi dwoma, tak różnemi skądinąd pracami, jest widoczny, a nawet uderzający. Sam pomysł zastosowania zasad doskonałości, użyteczności i szczęścia do rozważań o kompozycji wydaje się dość dziwnym i, niestety, na podstawie pozostałych szczątków rękopisu, niedostatecznie zrozumiałym. Istotnie, miało to być coś zupełnie nowego, dotąd niepraktykowanego w rozważaniach teoretyczno-literackich. Prus zdawał sobie z tego sprawę, lecz nie miał już czasu przekonać nas o tem. Jednego można być całkowicie pewnym, że, jak wszędzie, tak i w tej dziedzinie rozważań usiłował dać podkład głębszy, filozoficzny.

* * *

Szcątki rękopisu o kompozycji zawierają, ściśle biorąc, szereg systematycznie ułożonych tablic i schematów, które musiały być prawdopodobnie rezultatem odpowiednich rozważań. Wnosić o tem można z pewnych odnośników ku dalszym, nieistniejącym dziś stronom rękopisu, oraz z prób praktycznego opracowania specjalnie wybranych tematów literackich - powieściowych, które znajdują się na owych, wyżej wzmiankowanych, kilku luźnych kartkach, załączonych do zeszytu. Niektóre nawet podziały procesu tworzenia spotyka się w jednej i tej samej formie zarówno w schematach zeszytu, jak i w notatkach kartkowych. Z tego faktu można również wnosić, że owe kartki są bezwzględnie jednoczesnego pochodzenia z notatkami o kompozycji. Schematyczność i sposób tablicowy rękopisu byłyby ułatwieniem w jego poznaniu, gdyby nie szczupłość materiału wogóle, co przyczynia się do koniecznej ostrożności w stawianiu śmielszych hipotez, dotyczących domniemanego obrazu całości zaginionego dzieła, tembardziej, iż było ono tak obszerne i zapewne ściśle, jak wszelkie rozważania Prusa. Nie pozostaje więc nic innego, jak podzielić materiał istniejący na pokrewne grupy i zestawzić z analogicznym układem i metodą, stosowanemi w „Najogólniejszych ideałach życiowych“. Już same schematy i tablice rękopisu o kompozycji, ich wzajemne ustosunkowanie według porządku logicznego, wykazują podobieństwo do metody, używanej przez Prusa w dziele o idea-

łach. Co dziwniejsze, że i treść niektórych tablic jest bardzo zbliżona do treści tablic, ilustrujących niektóre psychologiczne fakty i związki w wyżej wzmiankowanej książce. Czasami analogie te mają charakter niemal identyczności. Badając poraz pierwszy rękopis, możnaby sądzić, iż jest on jakimś szczątkiem notatek z rozważań nad ideałami. Tymczasem dokładniejsze wniknięcie wykazuje niesłuszność tego przypuszczenia, a jednocześnie stwierdza istnienie głębszego podkładu filozoficznego w duchu pozytywizmu utylitarystycznego. Charakteryzując ogólnie omawiany rękopis, należy jeszcze dodać, że niektóre schematy w treści swej tak dalece odbiegają od wszelkich innych, iż wprost niemożliwym się wydaje odgadnięcie ich wzajemnego związku, który jednak musiał zachodzić, skoro Prus je w łączności formalnej postawił, co często zaznaczał kolejną numeracją. Do takich tablic zaliczyć trzeba schematy o fazach i rytmach w procesie powstawania utworu literackiego. Na stronie 26 rękopisu został sformułowany ten proces w sposób następujący:

„82. Fazy. I. Przedzawiazkowa — Czynniki — Pobudka — Cel. II Zawiazkowa — Bierniki — Plan. III Pączkowa — Środki. IV Kwiatowa — Sposoby. V Owocowa — Rezultat. VI Poowocowa Ocena — Poprawki. 83. Rytm. — Pk Potrzeba, żądanie + Pk Praca + Pn Zadowolenie + Pk Nadużycie — Cierpienie — Pn Odpoczynek“.

Sądząc z zastosowania tych faz i rytmów w próbnym projekcie noweli czy powieści o Jusufie, zanotowanej na jednej z luźnych kartek do zeszytu załączonych, można, zdaje się przypuszczać, iż podział fazowo-rytmiczny stosował Prus także i względem akcji oraz charakterystyki osób. Jeżeli następnie powiązać te spostrzeżenia Prusa z poglądami wyrażonymi w r. 1897. („K. C.“ 41) na temat budowy powieści i sposobu ich komponowania, łatwo stwierdzić, iż ostatnie są rezultatem i jakby zakończeniem długich badań, rozpoczętych kilkanaście lat przedtem.

Do tablic, treścią swą nader zbliżonych ku analogicznym w książce o ideałach, należą: 9-a, 11-a i 12-a, zatytułowana „Duch ludzki“, „Indywidualność“ oraz „Dusza normalna, chora i wyższa“. Oto zestawienia:

12. Indywidualność.

	Myśl	Úczenie	Wola
± D	Logiczność Rutyna Nielogiczność	Wrażliwość Powściągliwość Niewrażliwość	Energja Wytrwałość Brak energii

	Myśl	Uczucie	Wola
± U	Prawda Skrytość Fałsz	Altruizm Egoizm grupy Egoizm osobisty	Moralność Obluda Niemoralność
± Sz	Idealizm Idealny-realizm Realizm	Optymizm Humor Pesymizm	Praktyczność Mięszane Niepraktyczność

Tablica III. Cechy woli czyli działania („Naj. id. życ.“)

	Myśl	Uczucie	Wola
Doskonałość Niedoskonałość	Logiczność Nielogiczność Rutyna	Wrażliwość Powściągliwość Niewrażliwość	Energja Wytrwałość Brak energii
Użyteczność Szkodliwość	Prawda Skrytość Fałsz	Altruizm Egoizm grupy Egoizm osobisty	Sprawiedliwość Opportunizm Niesprawiedliwość
Szczęście Nieszczęście	Idealizm Realizm	Optymizm Pesymizm	Władza Wolność Podwładność

11. Dusza normalna — chora — wyższa.

Bierność	— Złudzenia. Omyłki	— Przenikliwość.
Ślady	— Niejasne wspomnienia Senne marzenia	— Przedbyty
Współdziewiczność	Suggestja Legandy	— Modlitwa Błuznierstwa
Twórczość	— Przywidzenia Chora fantazja Gorączka Błędne wnioski	— Jasnovidzenia Proroctwa Przecucia
Idee	— Wizje Halucynacje	— Zaświatowość Wielowymiarowość
Indywidualność zdrowa	— Indywidualność chora	— Boskość Wszechbył
Świadomość	— $\frac{1}{2}$ świadomość	Wszechwiedza
Realizm	— Dekadentyzm	— Idealizm

Mogą być jeszcze — dusze zbrodnicze i t. d.

Tablica I. Schemat duszy („Naj. id. życ.“)

	Uczucie	Mysł	Wola
Idee panujące	Uczucie zasadnicze	Idee	Cele
Twórczość	Wzruszenia	Imaginacja i wnioskoswanie	Sposoby
Współ-dźwięczność	Współczucia	Domyślność	Nasladownictwo
Ślady	Sympatje i antypatje	Pamięć	Nałogi
Bierność	Przyjemności i przykrości	Spostrzeżenia najprostsze	Odruchy
Organizm	Odżywczo-odrodcze organy	Zmysły	Organy ruchu

Porównyując pierwsze zestawienie, zauważy się nietylko wspólne traktowanie zagadnienia poznania indywidualności z zagadnieniem badania woli czyli działania pod kątem ideałów doskonałości, użyteczności i szczęścia, ale — nieomal zidentyfikowanie pojęć woli i indywidualności. Rozpatrując drugie zestawienie, stwierdza się identyczny sposób podziału schematu duszy na t. zw. piętra, o których szerzej mówi Prus w dziele o ideałach.

Inne tablice możnaby połączyć w grupy następujące: tablica 1-a p. t. „Związek powszechny“ z 2—9 włącznie, które są jakby podrzędnymi w logicznym ustosunkowaniu względem pierwszej.

Tablice (str. 1).

1. Związek powszechny.

Sił. Duch autora.

Mat. Dziedziny.

Bud. wew. Ideały $\pm D \pm U \pm Sz$

Forma. Stosunki.

Pow. Kompozycja.

2. Związek Dziedzin.

Sił. Społeczeństwo.

Mat. Natura.

Bud. wew. Duch.

Forma. Człowiek.

Pow. Wyroby. Utwory.

3. Stosunki.

Współistnie

— Następn

\pm Podobieństwo

Miejsce

— Czas

— Ilość

Związek

— Faza

— Typ

Część

— Zmiana

— Własność

Czyn

— Życie

— Organizm.

4. Kompozycja.

Sił. Wynaleźć. Rozwinać. Uporządkować. Wypowiedzieć.
 Mat. Rozumowania. Uczucia. Figury imaginacji. Obserwacje:
 Części — Definicje — Opisy. Przyczyny i skutki. Miejsce — Czas
 Okoliczności. Poprzedniki i Następni. \pm Podobieństwa.
 Bud. wew. Fig. myśli. — Fig. uczuć. — Fig. konstrukcyjne.
 Forma. Style. Wymowa: Zaczęcie. — Przedstawienie tematu.
 Opowiadanie faktu — Dowodzenie. Zbijanie. Streszczenie.
 Pow. Figury wyrazowe.

5. Ideał \pm D.

Sił. Ważność. Siła. Jedność.
 Mat. Ruch. Rozmaitość.
 B. W. Harmonja. Proporcja. Rytm.
 Symetria.
 For. Rozsądek. Prawo.
 Pow. Nowość. Jasność. \pm Piękno.
 \pm Powab. \pm Wzniosłość. \pm Po-
 wszedniość.

6. Ideał \pm Sz.

Własność. Część. Uzdolnienie.
 Władza. Ja. Urodzenie. Śmierć.
 Zdrowie. Choroba. — Pk \pm Pn
 \pm Pk — Pn. (Pożądanie \pm
 Wstręt — Przyjemność, Użycie
 Przykrość, Cierpienie — Odpo-
 czynek). Rozwój: Wzrost —
 Zmniejszanie — Różniczkowa-
 nie — Zanik. Całkowanie. —
 Rozkład.

7. Ideał \pm U.

Czyn: Pobudka — Cel — Plan — Sposoby — Rezultat —
 Ocena — Poprawka. Czynniki — Bierniki — Środki — Pomoce —
 Przeszkody — Dopełniacze. Pobudką może być: \pm Pk czyli: Po-
 trzeba — Pragnienie — Wstręt — Cierpienie.
 Celem: \pm Sz \pm D \pm U.
 Sposoby wykładu Technika i Etyka.

8. Sposoby.

a) Ogólne.

Sił. Podstawienia. Kombinacje.
 Mat. Dodanie. Odjęcie.
 B. W. \pm Różniczkowanie.
 F. \pm Całkowanie.
 P. \pm Zwiększenie.

b) Techniczne.

Odkrycie. Wynalazek. Przenie-
 szenie. Zdobycie. Walka. Obrona.
 Przechowanie. Gromadzić. Upo-
 rządować. Rozmnażanie. Ulep-
 szanie. Przerobienie. Zniszczenie.
 Podział. Wymiana. Zużycie. Ofiara.
 Wydzielenie. Odpoczynek.

c) Społeczne.

Obojętność — Kojarzenie się.

Wspieranie się. Wymiana usług.
 Walka. Ofiara. Poświęcenie. Wy-
 zysk. Udrczenie.

d) Twórczość umysłowa.

Sił. Imaginacja. Kombinacje.
 Mat. Obserwacje.
 Bud. wew. Klasyfikacja.
 For. Indukcja. { Analiza
 Dedukcja. { Synteza.
 Pow. Definicja.

9. Duch ludzki.

Sił. Indywidualność. Twórczość.
 Mat. Uczucia — Bierność — Śła-
 dy — Współdziewiczność.
 B. W. Idee — Przewaga uzdolnień.
 F. Ideały — Myśl — Uczucie —
 Wola. \pm U \pm Sz \pm D.

Z załączonego widać, iż Prus, zarówno w związku powszechnym, jak w związku dziedzin, kompozycji i trzech ideałów oraz ducha ludzkiego, podkreśla pięć schematów zasadniczych, t. j. siłę, materję, budowę wewnętrzną, formę i powierzchnię (o ile dobrze zrozumiałem skrót „Pow.“). Inną cechą charakterystyczną tych schematów jest ściśle złączenie zagadnień związku powszechnego z zagadnieniami kompozycji i ideałów. Zdaje się, że ten fakt należy do najbardziej oryginalnych w notatkach Prusa o teorii twórczości literackiej. Prawdopodobnie stąd wypływa źródło wszelkich dalszych rozważań pisarza. Trzeba z ubolewaniem podkreślić, iż, niestety, jest tu zbyt mało danych do wyprowadzania dalszych konsekwencji rekonstrukcyjnych.

Inne schematy — są mniej lub więcej fragmentarycznie względem siebie ułożone, wszystkie jednak w swej treści rozpatrywane przez pryzmat ideałów doskonałości, użyteczności i szczęścia. Oto ich tytuły: „13. Tablica dziedzin. 14. Tablica uczuć. 15. Idee. 16. Tablica organów. 17. Rysy twarzy. 18. Postawa. 19. Tablica natury. 20. Tablica wyrobów (oparta na tablicy organów). 21. Tablica utworów (według Idei). 22. Tablica Roślin. 23. Organy społeczne (str. 153). 24. Natura. 25. Kolory. (Indywidualn.). 26. Kolory (Uczucia). 27. Kolory (Idee). 28. Tablica kolorów nasyconych. 29. Własności ilościowe i geometryczne“.

Nie łączy się z innymi tablicami ciekawy schemat krajobrazu:

„35. Krajobraz (str. 9). Sił. Ruch. Dźwięk. Ciepło. Światło. Elektr. — Chem.-biologiczne.

Mat. Powietrze. Woda. Ziemia.

Bud. wew. Plany. Lasy, Wsie. Rzeki. Chmury.

Forma. Góry pojedyncze. Łańcuchy. Doliny i t. p.

Wielkość: Wymiary horyzontu i planów.

Oryginalnością swą rzuca się w oczy zestawienie właściwości psychofizycznych z właściwościami i przejawami natury w schemacie p. t. „Duch natury“: „Myśl — światło. Uczucie Ciepło, Dźwięk. Wola — Ruch. Mózg — Powietrze. Ciało — Ziemia. Kości — Skały. Krew — Woda“.

Łączą się w jedną grupę trzy notatki p. t. „Gra myśli, uczuć i woli“ z wyliczeniami matematycznymi ich wzajemnych możliwych kombinacji. Stosowanie matematyki do różnych zagadnień naukowych i życiowych, jak wiadomo, jest cechą specyficzną Prusa.

„56. Gra myśli. Spostrzec. Obserwować. Doświadczać. Zapamiętać. Przypominać sobie. Rozumować — Induk. Dedukc. — Analiza — Synteza. Fantazjować. Utworzyć Idee. Uporządkować. Zdefinjować“. Zsumowane : 10. „57. Gra uczuć.

± Użyć.	± Odczuć:
wzrokiem	± zapragnąć
słuchem	± nasycić się
węchem	± cierpieć
dotykem	± uspokoić się
smakiem	± zaciekawić się
zm. ciepłików.	± wierzyć
oddychaniem	± lubić
krążeniem	± podziwiać
odżywianiem	± być dumnym
płciowo	± mieć władzę.
wydziałaniem	± mieć odwagę
rękami	± cieszyć się
nogami	± mieć sympatię
szczękami	± współczuć
ustami	być ± tkliwym
całą podstawą	± sumienie

Zsumowane: 16.

„58. Gra woli. ± Zbliżyć się ± Odkryć — Wynaleźć ± Zdobycie ± Przenieść ± Przechować ± Bronić ± Wymienić ± Okazać ± Oddać ± Podzielić ± Rozmnożyć ± Przerobić ± Związać z czymś ± Wybierać ± Gromadzić ± Uporządkować ± Odpocząć“. Zsumowane: 20. „Robi się: własnoręcznie, narzędziami, machinami, za pomocą ludzi — organizacji. Z powyższych 20 elementów każdy posługuje się jednym, dwoma, niekiedy wszystkimi. I—20; II—190; III—1140; IV—4845; V—15504; VI—38760“.

Do bardziej ciekawych należy jeszcze schemat opisu człowieka i t. zw. nowy schemat charakteru (syntetyczny):

„63. Opis człowieka. B) Dynamiczne. Idee ± D, Uczucia ± Sz, Indywid. ± U. A) statyczne.

Wnioskowanie	— Gra uczuć	— Czyny
Obserwac.	± Pn ± Pk	— Odruchy
Pamięć	± Symp.	— Nałogi (Posiadanie)
Porozum.	± Współcz.	— Naśladow. (Pomoc)

Dusza } uzdoln. statycz.
 } cechy dynamiczności.

„73. Dusza jest to scena, na której kojarzą się, wspierają, walczą rozmaite żyjące istoty, które uosabiają pojęcia, uczucia i t. p.“

„93. Nowy schemat charakteru (syntetyczny) obejmuje związek badanego przedmiotu do wszystkich Dziedzin, ze względu na Ideały“. (str. 34 rękopisu).

Dany przedmiot:

	± D	± U	± Sz
Wobec Natury	Do czego podobny w naturze?	Praca dla Natury	Korzyści z Natury

	± D	± U	± Sz
Wobec Społeczeństwa	Stanowisko społeczne	Zajęcie	Wynagrodzenie Władza
— Ludzi	Charakter	Co robi dla ludzi?	Co ma od ludzi?
— Wyrobów	Do którego podobny?	Dla których jest ± użyteczny?	Bogactwo
— Utworów	± Piękny	Twórczy	O ile z nich korzysta
— Ducha	Jakie przeważa uzdolnienie?	Rola w Duchu społecznym	Sława
Ja	Wiedza o sobie Uczucie dla siebie Władza nad sobą	Co robi dla siebie?	Co sobie zawdzięcza?
Wogóle	Podobieństwo do przedmiotów z danej dziedziny	Usługi jakie oddaje	Korzyści jakie odnosi

Interesująco również wyglądają: tablica i schemat mowy, analizowanej pod kątem ideałów doskonałości, użyteczności i szczęścia:

„38. Mowa“.

	Mysł	Uczucie	Wola
	Rzeczowniki	Przymiotniki	Słowa
± D	S t y l w z n i o s ł y		
± U	S t y l p r o s t y		
± Sz	S t y l p o p r a w n y		

„38a. Mowa.“

Sił. Temat.
Mat. Wyrazy.
B. Wewn. Zdania. Okresy. Figury.
For. Styl.
Pow. Głos“.

I ostatnia, będąca jakby wyrazem syntezy natury, człowieka i ducha p. t. „Własności przedmiotów i cechy duchowe“ (str. 24). Tablica ta pozwala przypuszczać, iż osnowy rozważań Prusa o kompozycji i teorii twórczości literackiej wyłaniały się u niego z ujęcia kompozycji całego wszechświata w harmonijnej jedności.

„72. a Własności przedmiotów i cechy duchowe“.

	Myśl	Uzucie	Wola
± D	<p>Forma</p> <p>Bryła } ± Filo- opisująca } zofja</p> <p>Punkta } ± Nauka Kierunki } Odległość }</p> <p>Przekroje } ± Sztuka Rzuty }</p>	<p>Barwa</p> <p>± Światło } ± Religja Cień }</p> <p>± Przezro- } ± Towa- czystość } rzyskość</p> <p>± Blask } ± Użycie</p>	<p>Wielkość</p> <p>Wysokość } ± Poli- (Linja) } tyka</p> <p>Grubość } ± Praca (Objętość) }</p> <p>Szerokość } ± Sport (Powierzch.) } Zabawa</p>
	<p>Spójność</p> <p>± Twar- } ± Logi- dość } czność ± Spre- } żystość }</p> <p>Stany ciał } ± Barwa stałe, } płynny, } gazy }</p> <p>+ Gład- } ± Idea- kość } lizm ± Szorst- } kość }</p>	<p>Chemizm</p> <p>+ Rów- } ± Wra- nowaga } zliwość chemicz- } na }</p> <p>± Wła- } ± Altru- sności } izm biologicz- } ne }</p> <p>± Zapach } ± Opty- ± Smak } mizm</p>	<p>Ciężar</p> <p>± Rów- } ± Energja nowaga } mecha- } niczna }</p> <p>± Ciężar } ± Moral- ność }</p> <p>± Gęstość } ± Powo- dzenie }</p>
± Sz	<p>Dźwięk</p> <p>Melodja } ± Po- dziw }</p> <p>Tony } ± Ciek- Szmery } wość</p> <p>Natężenie } ± Wiara Harmonja }</p>	<p>Ciepło</p> <p>Ciepłik } ± Tkli- gatunko- } wość wy }</p> <p>± Tempe- } + Miłość ratura }</p> <p>Czucie } ± Radość ± Ciepła }</p>	<p>Ruch</p> <p>Wielkość } + Duma i forma } drogi }</p> <p>Siły skła- } ± Władza dowe } Praca }</p> <p>Prędkość } ± Odwa- Przyspie- } ga szenie }</p>

Próby praktycznego zastosowania teorii o kompozycji do utworów literackich można podzielić na trzy dość szcuple

grupy. Stosunkowo najwięcej materiału na ten temat daje opowiadanie o Jusufie. Mniej już mówią szkice jakby planu do opowiadania o aptekarzu i mądrym chłopie. Prócz tego zauważa się między notatkami kilkadziesiąt tematów do opracowania na sposób dedukcyjno-tendencyjny. Najmniej można wynioskować z zapisków p. t. „Sytuacje dramatyczne“, które zostały zamieszczone na str. 27. zeszytu o kompozycji i zawierają 38 przykładów-tematów. Między temi rzutami opowiadań, nowel, czy może powieści, tu i ówdzie trafiają się ciekawe sentencje moralne lub próby oryginalnych definicji, dotyczące zagadnień psychologii. Do ostatnich należą następujące:

„Dusza wygląda jak świat: są w niej krajobrazy, budowle, ludzie żywi, ruch, działanie. Na czyn ludzki składa się kilka pierwiastków duszy: więc — który winien złemu? Przeszłość jest niezmienna w duszy, wieczna. Lecz zabijając np. człowieka, niszczymy wszystkie owe postacie, krajobrazy i t. p.“.

„Sens moralny. Jak perłowiec z bólu rodzi perłę, a zranione drzewo gumę i żywicę, tak bolejący człowiek powinien tworzyć czyny zapobiegawcze, kto tylko tęskni — nic nie wart“.

„Opowiadania. Nie cudze poświęcenie albo niezwykle własności, ale praca, odwaga, roztropność robią człowieka + Szczęśliwym). Piękność jest jak znaleziony brylant: nie ma zasługi, ale ma wartość, bo jest poszukiwana. Życie neofity: religijnego, politycznego i t. d. jest trudne wobec tych, których opuścił i tych, do których wstąpił. Jedni giną z nadmiaru pracy dla innych, drudzy z próżniactwa“.

„Dusza ludzka jest jak rola: rodzi się na niej to, co ludzie i okoliczności na niej posiały. Z krzywd, gwałtów — występki, nienawiść, upodlenie, z dobrego, usług — miłość, szlachetność, ofiara“. „Idea, zabita przez głupich i złych z powodu swej przedwczesności, musi zmartwychwstać, o ile jest wielką“.

Z kartki p. t. „Tematy“ (jest ich 53) do najbardziej interesujących należy 42- i:

„Dwie rasy, żółta i ciemna, nienawidziły się, walczyły. Przebieg walki od oręża i zabójstw do wyśmiewań i przesładowań. Gdy ciemni wzmogli się, a żółci drwili z ich brzydkiego koloru, zaczęli żółtych przerabiać na ciemnych zapomocą tatuowania. Cierpienia, krzywdy. Radzono żółtym: broń, wytrwałość, pogroźki i t. p. Przyszedł mędrzec i powiedział: gdy ciemnego boli ząb, ustanie, jeżeli żółty z życzliwością dotknie go. Najpierw spróbowali tego proletarjuszki żółci i ciemni, arystokracja na końcu“.

Jeżeli z tą notatką zestawić uwagę ze str. 33. zeszytu: „Biorę kilka uczuć, np. Miłość — Smutek — Odwaga i t. p. i tworzę z nich związek organiczny. Np. ktoś zakochany smucił się z niewidzenia kobiety i miał odwagę zobaczyć ją mimo trudnych warunków. Toż samo z innymi elementami Ducha“,

to unaoczni się wyraźnie skłonność Prusa do dedukcyjnego sposobu tworzenia, o czem obszerniej mówił w „Kurjerze Codziennym“ 1897 r. nr. 41.

W historii o Jusufie, mającej charakter orjentalno-fantastyczny z tendencją moralną na rzecz przywiązania do ziemi ojczystej, najwyraźniej widać stosowanie faz kompozycyjnych, o których była mowa w notatkach zeszytowych. Z rozkładu materiału nowelistycznego na owe fazy można się jednocześnie zorientować, jaką treść miało zawierać opowiadanie.

„I. Tęsknota za krajem. Siły natury. Dlaczego ziemia chwytła ludzi za nogi i zatrzymuje? Bo wzięli od niej ciało, które ona chce odebrać. Powietrze, woda i t. p. Nie uganiaj się wyłącznie za +Sz, bo go nie znajdziesz. W każdej sytuacji są +Sz i —Sz, więc na jakąś kombinację trzeba się zgodzić. Na nic się nie zda przerabianie człowieka do otoczenia. Faza I. Charakter miejscowości i Jusufa. Energia. Pistolet. Faza II. Zawiązkowa. Opuszcza swój kraj i przenosi się do innego. Faza III. Pączkowa. Nowe życie. Jest mu dobrze, ale zaczyna tęsknić. Faza IV. Przerabiają go. Faza V. Strzela do siebie. Łzy krzemienia. Faza VI. Wraca do siebie. Nowa tęsknota. Przerabia okolicę. F. I. Bieda. Nudy. Rozrywki i praca, sen, apetyt. F. II. Rozwój ciekawości do nowego kraju. F. III. Brak mu ruchu, snu, apetytu, zaczyna tęsknić. Miłość dawnego kraju. F. IV. Gdy przerabiają go, wlewając mu duszę, krew, — serce, sokole oczy i t. p. doznaje pewnych uczuć, lecz tęsknota rośnie. F. V. Rozpacz. Strzał. Krzemień płacze. Wstręt do nowego otoczenia. F. VI. Powrót. Rozczarowanie, tęsknota do tamtej ziemi i jej wygod“.

Zamieszczenie sentencji o szczęściu z okazji omawiania tęsknoty za krajem wskazuje jeszcze raz na stosowanie przez Prusa swych najogólniejszych ideałów w kompozycji charakterów postaci powieściowych. To samo dotyczy treści notatki p. t. „Opisy“.

„Opisy. Miejsca. Czasu. Formy. Wielkości. Powierzchności przedmiotów i ludzi. Postawy. Rysów. Głosu. Ruchów. Gry fizjognomji. Mowy. Stylu. Cech indywidualnych ludzi, przedmiotów, zjawisk. Organizmu — Życia — Czynów $\pm Sz \pm U \pm D$. Panująca władza (Myśl — Uczucie — Wola) — jej uzdolnienie i Ideał: $\pm Sz \pm U \pm D$ “.

O tworzeniu charakteru głównego bohatera, Jusufa, w duchu ideału użyteczności, świadczą znowu słowa następujące:

„Jusuf, chcąc ukoić nudy i tęsknotę, wszędzie spełniał czyny użyteczne. Np. wróciwszy do siebie, zirygował pustynię, obsiał roślinami, stworzył żyzny kraj, na którym zamiast kilkunastu biedaków mieszkaly tysiące zamożnych i szczęśliwych — konie, owce, bydło, ptaki. Jego tęsknotą posługiwał się duch społeczny do swoich celów mnożenia życia. Jusuf — usposobienie sił dobrych

w Naturze. Hassan — zły. Walka. Zły zwycięża (czciciel djabła) jednostkę, idea dobrego zwycięża“.

Do najbardziej pięknych, prostotą i rzewnością ujmujących pomysłów, wśród tej próby kompozycji noweli czy powieści orientalnej, należy notatka o płaczącym krzemieniu, który zalał swemi łzami proch pistoletu (krzemień bowiem służył za skałkę w pistolecie Jusufa). Notatka o krzemieniu:

„Człowiek wyjechał z biednej okolicy do pięknej i bogatej; znalazł tam stanowisko, żonę, tytuły, majątek, lecz tęsknił za krajem. Wyjęto mu serce, mózg — jeszcze tęsknił, bo każda cząstka jego tęskniła. Chciał się zabić, lecz skałkowy pistolet nie wypalił: krzemień płakał i zalał proch. Szeptał: ja chcę do swojej ziemi! (ów człowiek, wychodząc z kraju, znalazł krzemień i założył go w kurek pistoletu) (kompozycja IV, str. 81“).

Niestety, nie można w tym wypadku zestawić teorii Prusa z praktyką o kompozycji, ponieważ stronicy, na którą sam autor zwraca uwagę, w rękopisie obecnie niema. Temat orientalny i fantastyczny, wzięty przez Prusa, jako próba jego teorii, wskazuje jednocześnie na egzotyczne zainteresowania pisarza, które w kilkanaście lat potem znajdują swój wspólny wyraz w „Faraonie“.

Feliks Araszkiwicz.
